

Anmeldelser

Af Karin Kryger, Anne-Louise Sommer og Rikke Ilsted Kristiansen

Tim Panduro: Fortællinger fra graven. Skæbner bag gravstenene i Hillerød og omegn. 159 kr., fokus forlag.

Tim Panduro er en skattet lokalreporter på *Hillerød Posten*, der flere gange har modtaget Lokalavisernes årspris, to gange i bronze og én gang, i 2008, i guld. *Fortællinger fra graven* er en artikelsamling, idet Tim Panduro siden 2006 har haft en fast klumme i *Hillerød Posten*, hvor han har leveret en fortælling inspireret af en lokal gravsten. Artikelserien nyder stor popularitet, og det er derfor nærliggende at udgive artiklerne samlet. Det er der kommet en meget læseværdig og fornøjelig bog ud af. I de enkelte artikler fortæller Tim Panduro om de menneskeskæbner, der gemmer sig bag en gravstens ofte beskedne ydre og summariske indskrift. Hver artikel viser et foto af en gravsten, og derudover forskelligt lokalhistorisk materiale, der belyser den (de) menneskeskæbne(r), artiklen handler om. Det er det personhistoriske stof, der primært har Tim Panduros interesse. Han fortæller levende om historierne bag gravstenene, og artiklerne vidner om såvel nysgerrighed som grundighed, dyder der er vigtige for en journalist. Det er ganske imponerende, hvad Tim Panduro har gravet frem af gode historier, tragedier, dramaer og morsomme hændelser. Tim Panduros bog demonstrerer også, hvor vigtige kirkegårdenes monumenter er, når man vil fastholde den lokale historie. Panduros bog er også et opråb til de lokale myndigheder: "Først og fremmest skrev jeg artiklerne, fordi jeg synes, at de dødes historie er et interessant område. Men også fordi det officielle Hillerød har så lidt interesse for at bevare den historie, der er i byen". Det er meget vigtigt, at der er den slags ildsjæle som Tim Panduro, der påpeger myndighedernes lemfældige omgang med vores fortid. Fra *Kirkegårdskulturs* læseres syns-

punkt kunne man måske ønske, at Tim Panduro i fremtiden en gang i mellem vil fokusere lidt mere på monumenternes udformning og dekoration samt deres iscenesættelse og anlæg, end det er tilfældet i bogen. Også heri kan der gemme sig gode historier, hvilket forfatteren selv demonstrerer med sin faktaboks "Thorvaldsen på Kirkegården".

Bogens udstyr er beskedent, sat op som de avisartikler, de oprindeligt var.

Karin Kryger

Stenhuggerlaugets udstilling om gravminder på Kunstindustrimuseet

Stenhuggerlauget i Danmark har taget et fremragende initiativ. Man har inviteret seks af landets fremmeste kunstnere og bedt dem udforme eksempler på "et gravminde, designet med udspiring i vores fælles nutid, så vi i en fælles fremtid har gravsten, der fortæller historier, som de har været fortalt i årtusinder". De seks udvalgte kunstnere, Sophia Kalkau, Morten Stræde, Lone Høyer Hansen, Bjørn Poulsen, Elisabeth Toubro og Bjørn Nørsgaard, er alle fremragende repræsentanter for nutidig dansk billedhuggerkunst. Kunstindustrimuseet i København lagde i forsommeren 2010 lokale og Grønnehave til præsentationen af kunstnerens forslag til nye monumenter.

De fleste af kunstnerne ledsagede deres skitser med glimrende redegørelser for de overvejelser, de havde haft med den opgave, Stenhuggerlauget havde stillet. Elisabeth Toubro er gået ud fra Treenigheden, som hun har nedfældet i hver sten: "Treenigheden symboliserer et grundlæggende princip for balancegangene i en verden, der alt for let bygges på enten eller. Efter døden søger den efterladte det meningsfulde i døden. Her er tredelingen et billede, der giver intuitiv forklaring og trøst". Sophie Kalkau kalder sine fire monumenter *Skåret Ellipsoide*, *Hemisfære*, *Brønden* og *Kryds*. Hendes gravminder er skabt ud fra livets paradokser "tanker om brud, tanker om uendelighed, tanker om dyb sorg, tanker om trøst – og glæden ved livet". Bjørn Poulsen har helt fravalgt religiøse symboler som f.eks. kors, men forsøger at skabe en alvorsfuld ramme om det at minde den døde. I modsætning til de skulpturer Poulsen ellers skaber, er det ham magtpåliggende, at gravstenene ikke er fyldt med betydning. I midten er der blot en tom felt, der venter på et navn. Lone Høyer Hansen har fundet in-

Forslag til gravminde af Elisabeth Toubro.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af Sophie Kalkau.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af Bjørn Poulsen.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af Lone Høyer Hansen.
Foto: Karin Kryger 2010.

spiration i Niels Hansen Jacobsen, der talte om Træet i Stenen, og søger at finde Blomsten i Stenen. Hun søger at udforme stenene, så de kan indgå i et gravsted på mange måder, og med sine forslag ønsker hun at lægge op til det endelige individuelle valg og ikke på forhånd at bestemme valg af sten, bearbejdning, overflade og bogstaver. Morten Strædes forslag til et gravminde består primært af et ligearmet kors, hvorpå enten er anbragt en overligger med mindelser om en husform, der relaterer sig til nekropolen, dødebyen, eller et cirkelslag. Bjørn Nørgaards forslag vidner om en kunstner, der kan skabe det monumentale, også i mindre formater.

Alle de gode tanker og alle de gode ideer burde have resulteret i nyskabende monumenter, der rummer såvel nutid som fremtid i sig. Jeg er derfor meget ked af at skulle tilstå, at mine forventninger ikke ganske blev indfrie. Jeg har prøvet at finde ud af, hvorfor jeg som helhed rent ud sagt fandt monumenterne lidet nyskabende og temmelig kedsommelige.

En af forklaringerne er måske, at når man arbejder med gravminder, er man meget bundet af traditionen. Da Foreningen for Kirkegårds kultur i 1992 afholdt en konkurrence om nye gravformer, da måtte man erkende, trods de mange smukke indsendte forslag, at noget nybrud eller nytænkning var det svært at spore. Men spørgsmålet er, om det gør så meget, at man et eller andet sted er bundet af traditionen. Netop i forbindelse med gravminder er der noget smukt i, at traditionen afspejler sig i nutidens monumenter.

Men hvorfor fandt jeg gravminderne kedsommelige? Det er en meget subjektiv dom, som mange kan være uenige med mig i. Jeg tror, jeg savnede de elementer, der fuldkommengør et smukt og vedkommende gravminde. En væsentlig detalje for gravmindet er indskriften. En dårlig anbragt eller udformet indskrift kan ødelægge et ellers smukt udformet minde. Ligesom en smukt udformet skrift kan løfte selv den mest banale sten op til at være noget ganske særligt. Her stod monumenterne ufærdige, uden indskrifter. De havde ikke fået deres identitet. Monumenterne kunne for den sags skyld have været haveskulpturer (enkelte mindede faktisk om fuglebade), hvorved alle de gode og smukke overvejelser, kunstnerne havde gjort sig ved udarbejdelsen af monumenterne, fortonede sig.

Jeg vil dermed ikke sige, at Stenhuggerlaugets fortjenstfulde initiativ har været forgæves. Jeg er sikker på, at en videre bearbejdning og udvikling af mange af de forslag, som blev vist på

udstillingen, vil kunne føre til mere spændende resultater, og jeg tror også, at drevne stenhuggere, der er vant til at se monumentet som en integreret del af et gravsted, vil kunne finde frugtbar inspiration i de gravminder, der blev præsenteret på udstillingen. Vi har brug for flere af den slags initiativer, som Stenhuggerlauget i Danmark her har taget.

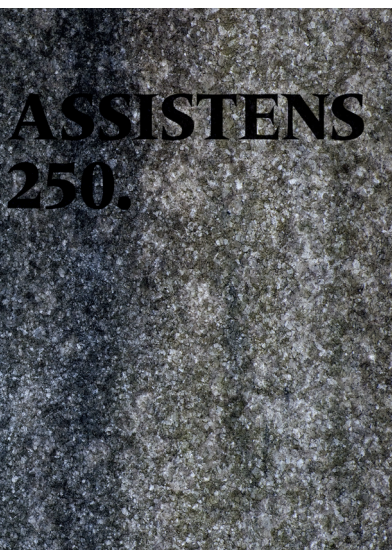
Karin Kryger

Forslag til gravminde af
Bjørn Nørgaard.
Foto: Karin Kryger 2010.

Forslag til gravminde af
Morten Stræde.
Foto: Karin Kryger 2010.

Bogens forside.

Anmeldelse af publikationen

”Assistens 250.”

Redigeret af Stine Helweg og Marianne Linnée Nielsen – udgivet af Center for Kirkegårde, Teknik og Miljøforvaltningen, Københavns Kommune, 2010.

2010 er året for en i kirkegårdssammenhænge stor begivenhed. Her fejrer Assistens Kirkegård i København sit 250-års jubilæum, og det festligholdes på alle tænkelige måder – herunder også med udgivelse af et par fine publikationer.

Kirkegårdens officielle publikation, der bærer den noget prosaiske, men sigende, titel ”Assistens 250.”, er en imponerende sag - både i omfang, udstyr og indhold. Det er ganske enkelt en smuk publikation.

Over i alt 1040 sider beskrives alle tænkelige forhold, der knytter sig til denne på dansk grund enestående kirkegård. Jeg er sikker på, at læsning af denne bog, der bestemt ikke behøves at læses systematisk, men kan lystlæses efter behov og interesse, vil skærpe interessen for hurtigst muligt ’at komme ud i felten’ og opleve et enestående og historisk rigt stykke kirkegårdskultur.

Bogens indledende del har tre omfangsrige og lærde artikler som sit omdrejningspunkt, der fra forskellige synsvinkler tematiserer Assistens Kirkegårds brogede historie.

Først udfolder historiker Bjørn Westerbeek Dahl under titlen ”Assistens Kirkegård og Nørrebro udbygning” (s. 17-74) den geografiske lokalitet gennem århundrederne. Og vi starter med den ældste historie fra 12-1300-tallet og frem. Det bliver en detaljeret gennemgang af områdets byplanhistoriske udvikling, hvor vi hører om fæstningsanlæg, infrastruktur og den tidligste bebyggelse i nærheden af den fritlagte Nørre Fælled med græsningsområder. Men i takt med det middelalderlige Københavns ekspansion vandt civilisationen mere og mere indpas, og græsning forvandles til forstæder og endda royal tilstedeværelse, da prins Carl i 1706 etablerede slottet Blågård med jordtilliggende, hvor Assistens Kirkegård skulle indvies et halvt århundrede efter. Udviklingen føres op til 1920’erne, hvor Nørrebro er fuldt udbygget og Københavns tættest befolkede bydel – og undervejs ledsages de historiske

oplysninger af en række skønne gamle kort som illustrationer.

Herefter kommer dr. phil. Kirsten Lindbergs bidrag "Bygninger på Assistens Kirkegård 1760-2010" (s. 75-118), der detaljeret gennemgår kirkegårdens arkitektur siden 1760 lige fra den omkransende mur med gitre og porte til de egentlige bygninger på området. Et særligt fokus er de skiftende tiders graverboliger, hvor de forskellige projekter fra den oprindelige (1759), der stod klar til indflytning ved kirkegårdens indvielse, over den anden graverbolig, Bangs bygning fra 1808, til den såkaldte 'tredjegravers bolig' fra 1850, beskrives indgående. Ligeledes hører vi om J. D. Herholdts kapel, der opførtes i 1860'erne. I alle tilfælde bibringes vi fint forståelsen for, at det arkitekturhistorisk velkendte fænomen, at der fra tegning og projekt til udførelse ofte er en lang og kringlet vej, også gør sig gældende på kirkegårdens område. Derudover redegør Lindberg for en lang række sekundære bygninger på området, der danner ramme om kirkegårdens hjælpefunktioner såsom stald, ligvognshus, materialbygninger og benhuse. Ind i mellem krydret med anekdotiske indslag, der vidner om skiftende tiders forskellige forståelse for dekorum, som når det beskrives, hvordan en markant indsats fra Myndighedernes side forsøgte at komme usikken med at drive værtshus i

Parti af mur på afdeling B.
Foto: P. Wessel.

benhusene til livs (s. 105). Også her indgår et fint billedmateriale af plantegninger, snit og gamle tegninger, fotografier og malerier, der levendegør stoffet.

Endelig giver kirkegårdsvejleder Stine Helweg i kapitlet "Et kort rids af Assistens Kirkegårds historie" (s. 120-131) en oplysende og velskrevet gennemgang af udviklingen fra fattigkirkegård til moderne storbykirkegård. Og det slår en, hvor få ændringer der faktisk har været gennem århundrederne, hvad angår organisering af denne store kirkegård. Overgangen i 1880 fra assistancekirkegård for indre bys gamle kirker til at være en kommunal kirkegård i "egen ret" medførte et nyt gravstedssystem i 1882 med afdelingsbetegnelser og numre, der stadig er virksomt i det 21. århundrede. Og der berettes om dispositionsplaner i forhold til den planlagte afvikling af kirkegårdsdriften, hvor det i 1988 blev bestemt, at Assistens Kirkegård fra 2020 skulle tilgodese fire hoved-

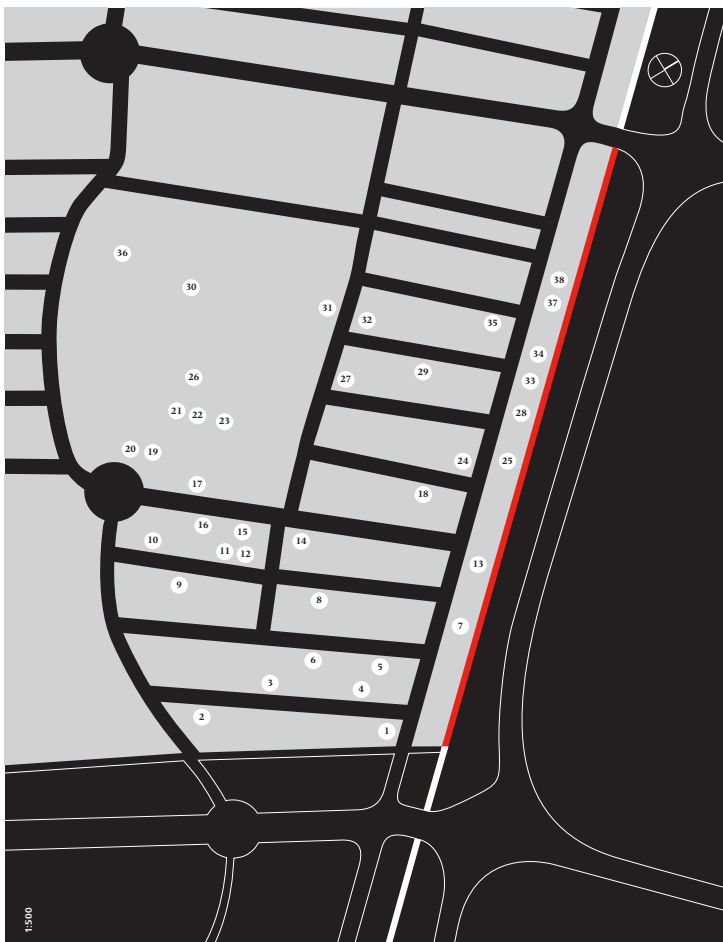
Eksempel på afdelingskort,
her afdeling N.

funktioner: En lokalkirkegård (der skal afvikles pr. 2150), en mindepark, et musealt afsnit (den nuværende afd. A) samt en bypark. Seneste udvikling hører vi om med Metroselskabets arbejde med at etablere en station ved Nørrebros Runddel – et arbejde der fra 2009 har fået opmærksomhed i medierne, da det på forskellig vis griber ind i den eksisterende kirkegård.

Bogens hoveddel er det omfangsrige og særdeles imponerende katalog.

Der introduceres indledningsvist kort til "Vejledning om registrering af gravminder" (v. Kirkeministeriet og Statens Museumsnævn, april 1987), der med 7 forskellige kriterier har dannet baggrund for registrering af de fortjenstfulde og bevaringsværdige gravmæler på kirkegården.

Herefter følger en minutøs gennemgang af kirkegårdens i alt 27 afdelinger bygget op over samme koncept. Først en plan

Eksempel på detalje af afdelingskort (her afdeling N) med markering af de bevaringsværdige gravsteders placering.

over afdelingens placering og en kort introduktion til afdelingen med fokus på det historiske tilhørsforhold til de gamle bykirker samt både historisk og fremtidig brug. Dernæst følger registranten (udarbejdet af gravminderegistrator ved Center for Kirkegårde, Marianne Linnée Nielsen) med alle klassificerede grave samt særligt udvalgte fokusgrave, der over to sider præsenteres af Stine Helweg. Herefter følger et detaljeret kort over pågældende afdeling, hvor alle omtalte gravsteder er indtegnet.

De enkelte afsnit bindes sammen af en række smukke stemningsmalende scenerier fra kirkegården, hvor fotograf P. Wessel har fulgt de skiftende årstider.

Det er en glimrende idé at udvælge de i alt 50 eksemplari-ske gravmæler, hvor velskrevne og perspektivrige analyser tilsammen tegner gravmælerne og -stedernes overordnede udvikling igennem århundrederne.

Ikke blot delagtiggøres læseren i, hvad der i datiden gjorde det udvalgte gravsted unikt – eller repræsentativt, men vi lærer også om specifikke forhold i datiden. For eksempel ved beskrivelsen af maler og professor C. W. Eckersbergs gravsted på afd. C (s. 348-49). Eckersberg var et af koleraens mange ofre i 1853, og det giver anledning til refleksioner over datidens livstruende epidemiske syge, blandt andet gennem et malende samtids-citat af filosofen Hans Brøchner, der beskriver Assistens Kirkegård i en koleratid.

At bevaringsværdige gravmæler ikke nødvendigvis har med fortjenstfulde afdøde at gøre, kan ses i gravstedet for den femårige dreng Martin Nathansen i afd. D, der er en i offentligheden helt ukendt person (s. 424-25). Men gravmælet blev prydet med en kunstnermedaljon af det lille kontrafej udført af billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen i 1933, og det sikrer den bevaringsværdige status.

Mellem linierne kan man læse om, hvordan bestemte stilarter nyder fremme til bestemte tider, og hvordan det kan være med til at sikre – eller ikke sikre – en bevaringsværdig status. Her er eksemplet med Lars Larsens gravsted med underjordisk gravkammer i afd. A interessant (s. 188-9). Larsen døde i 1844 som en af den florissante periodes storkøbmænd, og velstanden sikrede ham og hans slægt et overdådigt udsmykket gravsted i den noget overlæssede nygotiske stil, der var meget populær i samtiden, men ikke i samme udstrækning efterfølgende. Efter det var hjemfaldent i 1980 henlevede det nogle år i ruinøs tilstand, bag tilgroede træer, og blev først 'opdaget' ved fældning af træerækken i 1992-3, hvor det frem

mod 1999 gennemgik en fornem restaurering i erkendelse af dets værd som et enestående og sjældent nygotisk gravmæle.

En bevaringsværdig status kan også tildeles nyere gravsteder. For eksempel i Urnehaven Ø, der i 2020 skal overgå til park. Her finder vi gravmælet for Preben Hvass fra 1991 (s. 972-3), der dels er et af de mere sjældne eksempler på keramiske gravmæler, men også er det eneste realiserede resultat på Assistens Kirkegård fra gravmindekonkurrencen udskrevet af Foreningen for Kirkegårdskultur i 1989-90. "Blå Blok" er et atypisk moderne gravmæle bestående af tre små blåglaserede keramiske plader. En der bærer afdødes navn og data, og to der bærer individuelt valgt stiliserede fremstillinger af blomster og en fugl, alt sammen modtræk mod urnefællesskabernes af-individualiserende tendenser.

Andre af de seneste tendenser inden for kirkegårdskulturen gives der også eksempler på. Således personliggørelsen af gravsteder med gaver lagt af efterladte og besøgende. Her gives digteren Dan Turélls gravsted i afd. B som eksempel (s. 284-5). Selve gravstedet, der blev etableret i 1993, er et traditionelt gravsted med hæk, granitsten og inskription. Men store mængder af gaver fra besøgende, der valfarter til gravstedet, gør forskellen. Her lægges i digterens ånd "tobak, fyrtøj, kuglepenne, sort neglelak, flasker og småpenge", og hermed gøres det til en typisk eksponent for tidens præference for det flygtige og personliggjorte gravsted.

Eller de såkaldte valgslægtskabs-gravsteder, hvor det ikke længere er blodets bånd, der udgør det sammenbindende kit som i det traditionelle familiegravsted, men et alternativt defineret fællesskab. Det ser vi i "Regnbuen", afd. N, der er et 18 kvm stort fællesgravsted (for op til 36 personer) for bøsse og lesbiske (s. 754-5). Her kan kun begraves homoseksuelle, der er medlem af foreningen. En stor ubearbejdet granitsten udsmykket med foreningens logo, regnbueflaget, og inskriptionen "Kamp må der til, skal livet gro" (1877) udgør sammen med en navnesøjle i messing gravstedets udsmykning. Nyt er det at se et gravsted, hvor seksuelle præferencer inkluderer henholdsvis ekskluderer, men ideen om særafsnit på kirkegårde er gammel: Tænk blot på hvordan man har samlet børnehjemsbørn, folk fra fattigtiftelser, fra Frelsens Hær, grønlander- eller færinges afsnit og soldater i særligt dedikerede afsnit.

I sit forord skriver direktør Flemming Tschuriloff "Assistens kirkegård er en kirkegård er en kirkegård" (s. 9) med

en let omskrivning af Gertrude Steins berømte "En rose er en rose er en rose" fra digtet "Sacred Emily" fra 1913. Det var Steins pointe, at rosen var selvreferentiel, at den ikke kunne beskrives som andet end en rose, nemlig det helt specifikke botaniske fænomen vi har givet navnet 'en rose'. Men der ligger også den tolkning i citatet, at i det øjeblik, vi hører ordet 'rose', vil vi straks for vores indre blik fremkalde de helt specifikke sansemæssige kvaliteter, der knytter sig til en rose – eller rettere oplevelsen af en rose: dufte, farver og følelsesmæssige tilstande.

Ud af det tilsyneladende uskyldige citat vokser derfor en strøm af refleksioner. De angår spørgsmålet om tings identitet og om hvor identitet konstitueres mellem det individuelle og det kollektive erfaringsrum? mellem natur og kultur? og mellem essens og foranderlighed?

Og det rører ved det grundlæggende spørgsmål om, hvorvidt man kan sige, at "Assistens Kirkegård er en kirkegård er en kirkegård"? For kunne man ikke med en vis ret sige, at Assistens Kirkegård er byplanlægning? er havekunst? er kulturhistorie? er socialhistorie? er samfundshistorie? .... ja fortsæt selv.

Kirkegårde er netop så fascinerende, fordi de på én gang er det store kollektive, fælles sted vi kan samles om, og hvor vi samtidig læser hver vores lille, individuelle mikrohistorie ind. Og at Assistens Kirkegård om noget er stedet, hvor den store og den lille historie på en gang flettes nænsomt og brydningsfuldt sammen, kan man blive meget klogere på med den prægtige jubilæumsbog ved sin side. Hvad enten den som en sand brugsbog ledsager den besøgende på kirkegårdsvandringen, eller fordybelsen finder sted derhjemme i lænestolen.

*Anne-Louise Sommer,
Rektor, Danmarks Designskole*

Midt i verden i 250 år. Assistens 1760-2010.

Redigeret og udgivet af
Kulturcentret ASSISTENS, 2010.

I år fylder Assistens Kirkegård i København 250 år. I den anledning har Kulturcentret ASSISTENS udgivet en rigt illustreret bog, der på knap 250 sider giver en kalejdoskopisk præsentation af kirkegården. Først og fremmest møder læseren en lang række af de berømte og nogle gange berygtede personer, der gennem tiden er blevet begravet på kirkegården, og hvis gravmæler i mange tilfælde er bevaret den dag i dag. Derudover bliver kirkegården som institution perspektiveret i en række artikler, der omhandler de mange funktioner, kirkegården har i en moderne storby.

I dag ligger Assistens Kirkegård som et fredfyldt grønt åndehul på det tæt befolkede og befærdede Nørrebro. Sådan har det ikke altid været. Da kirkegården blev oprettet i 1760 var det i landlige omgivelser langt uden for byen, og viljen til at lade sig begrave derude fremfor på en af kirkegårdene inde i byen var ikke stor. Men med den romantiske kirkegårdsopfattelses fremkomst i slutningen af 1700-tallet skiftede billedet. Velstående borgere lod deres gravsteder pryde med prægtige monumenter udført i nyklassicistisk stil af tidens førende billedhuggere. Assistens' popularitet har holdt sig lige siden, og kirkegården danner jævnlige ramme om afdøde kunstners jordefærd. Indlysende nok var det her, kunstneren Claus Beck-Nielsen under stor mediebevågenhed for nylig valgte at lade en kopi af sin krop begrave.

Bogen er opbygget kronologisk. De to indledende artikler beskriver dels de omgivelser, kirkegården blev anlagt i, dels udvikling og tendenser i kirkegårdskulturen i de seneste 250 år. Derpå præsenteres i fem afsnit, et for hvert halve århundrede, nogle af de mange mennesker, der gennem tiden er begravet på kirkegården. Hvert afsnit indledes af korte artikler, der på en eller anden måde relaterer sig til den pågældende periode. Herefter følger korte portrætter af kunstnere og videnskabsmænd, storkøbmænd og hofleverandører, idealister og fantasier – en mangfoldighed af menneskeskæbner, og mange af dem med internationale forbindelser, der er med til at placere Assistens midt i den store verden. Blandt de vel mest berømte er H. C. Andersen og Søren Kierkegaard. Også komponisterne Johann Hartmann og Frederik Kuhlau, billedhuggeren Johan-

nes Wiedewelt, fysikerne Hans Christian Ørsted og Niels Bohr, forfatterne Martin Andersen Nexø og Kjeld Abell, jazzmusikeren Ben Webster, kunstneren Henry Heerup og fra nyeste tid komponisten Thomas Koppel og sangerne Natasja Saad og Etta Cameron er begravet her. Mange flere kan nævnes: sangere og dansere, en hofkonditor og en brændevinsbrænder, en ballonskipper og en stuntkvinde – og enkelte helt almindelige mennesker som kontorbuddet Meyer, der blev myrdet af en røver, og maskiningeniøren Milling, der druknede ved *Titanics* forlis. Interessant er også mødet med de russiske indvandrere fra kejserinde Maria Fjodorovna (prinsesse Dagmars) hof. Portrætterne er velskrevne, nogle måske lidt indforståede, men de fungerer som appetitvækkere til at besøge kirkegården. Det fremgår ikke altid, om selve gravmindet er bevaret, men gravstedernes numre er anført, så man kan begive sig ud at se efter. Det er altså ikke monumenterne, der er i centrum her, men snarere de mennesker, de blev rejst over.

Bogens sidste del bærer titlen "Den multifunktionelle kirkegård". Ti artikler omhandler de mange forskellige måder, Assistens Kirkegård bliver benyttet på i dag. Det er som et videnspædagogisk aktivitetscenter (et såkaldt VPAC, som Sagnlandet Lejre og Historiecenter Dybbøl Banke m.fl.), der med blandt andet et etisk værksted formidler kirkegården til børn og unge. Det er til omvisninger mellem berømtheders grave eller til flagermusture efter mørkets frembrud. Det er til moderne dans og performance i kapellet. Og det er som park og byrum: Til solbadning, picnic, eksamenslæsning, løbeture og meget mere.

Bogen breder sig således over mange områder, og den store spredning er både en styrke og en svaghed: Den viser en moderne, historisk kirkegård i al dens mangfoldighed, men nogle af bidragene bevæger sig måske lige lovlig langt væk fra kirkegården Assistens. Derfor fungerer bogen nok bedst, hvis man som læser dykker ned og læser de afsnit, der fanger interessen, frem for at læse fra ende til anden. Den udførlige indholdsfortegnelse sørger heldigvis for, at det er nemt kan lade sig gøre. Som nævnt er teksterne overalt illustreret med mange og gode billeder. "Midt i verden" – det er sådan, bogen viser kirkegården. Ikke kun som de dødes have, men som også de levende menneskers rum. Som læser sidder man tilbage med indtrykket af en levende og aktiv kirkegård, det bestemt er værd at besøge, enten på egen hånd eller på en af de omvisninger, Kulturcentret ASSISTENS tilbyder.

*Rikke Ilsted Kristiansen,
redaktør ved Danmarks Kirker*